

і доцільністю дослідження чинників, що впливають на усталений розвиток міжнародної правоохоронної сфери. Докладніше ці питання будуть розглянуті у наступних роботах.

Список літератури: 1. Бандурка А.М., Безсмертний А.К. й др. Судебные и правоохранительные органы Украины: Учебник / Под ред. проф. А.М. Бандурки. Харьков, 1999. 2. Скакун О.Ф. Теория государства и права: Учебник. Харьков, 2000. 3. Конституція України // Голос України. 1996. № 128. 4. Устав Организации Объединенных Наций. Действующее международное право: В 3-х т. / Сост. Ю.М. Колосов й З.С. Кривчиков. Т. 1. М., 1999. 5. Положення про Міністерство внутрішніх справ від 17.10.2000. 6. Про забезпечення МВС України заходів по європейській інтеграції та співробітництва з ЄС // Розпорядження МВС України № 618 від 30 грудня 2002 р. 7. Марочкін І.Е. та ін. Організація судових та правоохоронних органів: Навчальний посібник. Харьков, 2000. 8. Правоохранительные органы Российской Федерации: Учебник / Под ред. В. П. Божьева. 3-е изд., испр. и доп. М., 2000. 9. Декларація принципів, якими держави-учасниці Ради з безпеки та співробітництва у Європі мають керуватися у взаємних відносинах (1975 р.). 10. Статут Нюрнберзького трибуналу. Международное публичное право / Сборник документов. Т.2. М., 1996. 11. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. // Международная защита прав й свобод человека: Сб. документов. М., 1990. 12. Додатковий протокол до Женевської Конвенції. "Права людини та професійні стандарти для військовослужбовців" в документах міжнародних організацій. Кн. 2. "Газькі та Женевські конвенції". Амстердам-Київ, 1996. 13. Конвенція 1963 р. про злочини та деякі інші акти, що здійснюються та борту повітряних суден // Відомості Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки. 1988. № 1. 14. Конвенція 1979 р. про боротьбу із захопленням заручників. Резолюції й рішення, прийняті Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй на 34 сесії. Нью-Йорк, 1980. 15. Вашингтонська конвенція 1971 р. про запобігання та покарання актів тероризму, що приймають форму міжнародне значущих злочинів проти особистості, і пов'язаного з цим вимаганням. 16. Європейська конвенція 1976 р. про боротьбу із тероризмом // Государство и право. 1996. № 4.

Надійшла до редколегії 15.12.2002 р.

Т.П. Матюшкова

Деякі криміналістичні аспекти процесуального статусу потерпілої особи

У зв'язку з розробкою нового Кримінально-процесуального кодексу актуальними питаннями, які досліджуються кримінально-процесуальною наукою, є удосконалення процесуального статусу потерпілого, подальший розвиток кримінально-процесуальної його активності, вік суб'єкта процесуального статусу потерпілого, його кримінально-процесуальної дієздатності, можливості набуття статусу потерпілого незаконного злочину або в разі завдання шкоди суспільно небезпечним діям, яке підпадає під ознаки злочину, процесуального моменту набуття статусу потерпілого і т. ін. Вирішення цих проблем має певне значення для криміналістичної науки і практики попередження, виявлення, розкриття та розслідування злочинів.

Вважаємо, що своєчасне виявлення осіб, потерпілих від злочину, та визнання їх потерпілими є важливою умовою для успішного розслідування справи і повнішого забезпечення прав і законних інтересів постраждалої особи. Спробу розв'язати ці питання розпочали окремі дослідники

кримінального процесу. Так, М. Казаренко запропонував розширити коло суб'єктів кримінального процесу і включити до переліку ст.32 КПК України постраждалого. Слід погодитись із науковими поглядами автора, який під постражданим розуміє особу, щодо якої є дані, які дозволяють вважати, що вона зазнала впливу протиправних дій, які містять ознаки злочину" [1, с.81-82]. Цей науковий підхід у подальшому був розроблений в роботах таких вчених, як А. Власов, Л.І. Шаповалова, І.Л. Трунов та ін. Зокрема, Шаповалова обґрунтовує необхідність надання постражданим наступних процесуальних прав: негайна реєстрація, розгляд і вирішення його заяви; повідомлення про прийняте за його заявою рішення і одержання копії цього рішення; одержання інформації, наведення довідок про хід розгляду заяви; ознайомлення з матеріалами, на підставі яких прийнято рішення про відмову в порушенні кримінальної справи; надання до компетентних органів матеріалів, предметів, документів для підтвердження своєї скарги [2, с.8]. Проаналізувавши існуючі точки зору, вважаємо за доцільне розширити коло суб'єктів кримінального процесу постражданим, якого слід наділити окремими процесуальними правами і обов'язками. Зокрема, правом на негайний судово-медичний огляд у випадках вчинення насильницьких злочинів проти статевої свободи і статевої недоторканності особи.

Науковий і практичний інтерес викликає також питання про процесуальний момент визнання особи потерпілим. Проаналізувавши окремі наукові погляди з цього приводу, погоджуємося з С. Клименко, О. Клименко, О.П. Кучинською і С.В. Юношевим, що при вчиненні злочину проти конкретної особи саме порушення кримінальної справи водночас повинно означати визнання постраждалої особи потерпілим [3, с.93; 4, с.11; 5, с.12]. Аналогічні погляди висловлює В.В. Леоненко, який наголошує на необхідності передбачення додаткових процесуальних гарантій своєчасного визнання особи потерпілою [6, с.19].

Іншу точку зору висловлює Ю.О. Гурджі, який пропонує надати правовий статус потерпілого не тільки особі, щодо якої був вчинений замах або готування до злочину, а й особі, яка подає заяву (скаргу) про заподіяння їй суспільно-небезпечним діянням моральної, фізичної або майнової шкоди [7, с.42-45]. Вважаємо, що вказаній особі слід надати правовий статус постраждалого, а не потерпілого.

Як свідчить слідча практика та матеріали наших досліджень, деякі слідчі відкладають визнання постраждалої особи потерпілим до моменту закінчення досудового слідства [3, с.93; 4, с.11; 8, с.21-22] або взагалі не виносять постанову про визнання особи потерпілою, внаслідок чого постраждала особа приймає участь у досудовому слідстві як свідок [9]. На нашу думку, постраждалих осіб слід визнавати потерпілими одразу після порушення кримінальних справ. Водночас, це питання повинно знайти своє процесуальне закріплення в чинному законодавстві.

Про визнання особи потерпілою або про відмову від цього слідчий,

особа, яка проводить дізнання, та суддя виносять постанову, а суд – ухвалу (ч.2 ст.49 КПК України).

С. Зеленін з цього приводу зауважує, що саме в постанові про визнання особи потерпілою визначається обсяг злочинних дій, від яких потерпіла конкретна особа, як коло обставин, у встановленні й оцінці яких потерпілий може приймати участь процесуальними засобами [10, с.48-49]. Дана точка зору є дискусійною. По-перше, саме таке визначення змісту постанови про визнання особи потерпілою надає слідчому можливість відкладання визнання постраждалої особи потерпілою до закінчення досудового слідства. По-друге, вважаємо, що обсяг злочинних дій, від яких потерпіла конкретна особа, визначається в постанові про пред'явлення обвинувачення, яка згідно з чинним КПК може бути доповнена чи змінена в ході досудового слідства. Якщо вважати, що відомості про обсяг злочинних дій, від яких потерпіла конкретна особа, можуть бути змістом саме постанови про визнання особи потерпілою, необхідно відпрацювати і правовий механізм внесення змін та доповнень до такої постанови. Викладене дозволяє зробити висновок, що визначення в постанові про визнання особи потерпілою обсягу злочинних дій, від яких потерпіла конкретна особа, не слід ототожнювати із колом обставин, у встановленні й оцінці яких потерпілий може приймати участь процесуальними засобами.

Також дискусійною є і точка зору С. Клименко і О. Клименко про вказівку в постанові про визнання потерпілою неповнолітньої особи дати її народження, недієздатності, а також прізвища, ім'я та по батькові законного представника [3, с.94]. Вважаємо, що вказані дані відносяться до змісту постанови про визнання законним представником неповнолітнього потерпілого і не потребують дублювання в постанові про визнання неповнолітньої особи потерпілою.

Після визнання особи потерпілою вона набуває статусу учасника кримінального процесу. Чинне кримінально-процесуальне законодавство наділяє потерпілого низкою прав і обов'язків. Так, потерпілий вправі давати показання у справі. Потерпілий і його представник мають право: подавати докази; заявляти клопотання; знайомитися з усіма матеріалами справи з моменту закінчення попереднього слідства, а у справах, в яких попереднє слідство не провадилось, - після віддання обвинуваченого до суду; заявляти відводи; подавати скарги на дії особи, яка провадить дізнання, слідчого, прокурора і суду, а також подавати скарги на вирок або ухвали суду і постанови судді; брати участь у дослідженні доказів на судовому слідстві; особисто або через свого представника підтримувати в судовому розгляді обвинувачення не лише у справах, передбачених в ч.1 ст.27 КПК, а й у випадках відмови прокурора від обвинувачення (ст.267 КПК); брати участь у судових дебатах у всіх без винятку справах (ч.ч. 3, 4 ст.49 КПК України). Закриття кримінальної справи у разі відмови прокурора від підтримання державного обвинувачення можливо лише при відсутності заперечень потерпілого (ст.282 КПК). Потерпілий вправі оскаржити з будь-

яких підстав постанову про закриття кримінальної справи, подати апеляцію, а також внести касаційну скаргу на судові рішення у частині, що стосується його інтересів, але в межах вимог, заявлених ним (або його представником) у суді першої інстанції (ст.348, 384 КПК), чи порушити клопотання про перегляд судового рішення в порядку виключного провадження (ст.400-9 КПК).

На думку більшості науковців, розширення прав і законних інтересів потерпілого є одним із напрямків удосконалення його правового статусу. Зокрема, О.П. Кучинська пропонує передбачити в законі право потерпілого відмовлятися давати свідчення і відповідати на запитання [4, с.7]. З цієї пропозицією важко погодитися лише за однієї умови: чинний КПК передбачає право, а не обов'язок потерпілого давати свідчення (ч.3 ст.49 КПК). Тобто потерпілий вже сьогодні має можливість відмовитись давати свідчення і відповідати на запитання. В.А. Дубрівний, В.М. Тертишник, О.О. Чепурний висловлювали свої погляди про доцільність надання потерпілому можливості знайомитися з постановою про призначення експертизи, реалізувати своє право на відвід експерта; знайомитися з матеріалами справ, у яких досудове слідство не проводилося. Так само, як підсудному, йому до початку судового засідання необхідно вручати копію обвинувального висновку, а після його закінчення – копію вироку або іншого рішення [11, с.9, 15; 12, с.61; 13, с.93]. Буде доцільним надати потерпілому право знайомитись із постановою про призначення експертизи. Особливо у випадках призначення експертиз відносно потерпілої від насильницького злочину.

Заслуговує на увагу точка зору М. Казаренко про розширення прав потерпілого шляхом надання даній особі можливості ініціювати невідкладні слідчі дії ще під час 10-денної перевірки заяви чи повідомлення про злочин [1, с.81]. Водночас, додамо, що у зв'язку з визнанням особи потерпілою лише після порушення кримінальної справи, вказані права слід надати постраждалому, а не потерпілому.

Заслуговують на увагу, наукові погляди О.П. Кучинської про розширення кола слідчих дій, що виконуються за участю потерпілого; надання йому права за дорученням слідчого, особи, яка проводить дізнання, чи суду збирати докази в справі, знати про зупинення провадження в справі, знайомитися з матеріалами закритої і зупиненої справи незалежно від підстав закриття та зупинення, заявляти клопотання перед судом другої інстанції про витребування додаткових матеріалів [4, с.7].

На наш погляд, подальшого кримінально-процесуального врегулювання потребує і питання про надання потерпілому права на обов'язкове компенсування державою завданої шкоди, особливо у випадках, коли не встановлено особу злочинця або місце його знаходження. Наукові дослідження цього питання знайшли своє відображення в працях таких вчених, як Ф. Бойко, А. Власов, М. Гарник, О.П. Кучинська, О.В. Лисодед, В.М. Тертишник, О.О. Чепурний, Л.І. Шаповалова та ін. Разом з тим, у кримінально-процесуальному законодавстві України питання обов'язкового

компенсування державою шкоди, що спричинена потерпілому в результаті злочину чи замаху на злочин, не знайшло свого вирішення.

Одним з процесуальних прав потерпілого є можливість мати представника. На наш погляд, чинним Кримінально-процесуальним кодексом України правовий статус представника потерпілого врегульовано недостатньо, його повноваження потребують певного розширення і повинні бути вирішеними в проекті Нового КПК. Так, у юридичній літературі активно дискутується питання про необхідність передбачити в законі випадки обов'язкової участі в кримінальному процесі представника потерпілого [11, с.15; 2, с.11]. Існують пропозиції щодо обов'язкового залучення до участі у справі представника потерпілого, який не володіє мовою судочинства або не може особисто захищати свої інтереси внаслідок наявності у нього фізичних або психічних вад.

Окремих наукових досліджень, на наш погляд, потребує і питання участі у кримінальному процесі захисника потерпілого. Не можна не погодитись з думкою С. Юношева щодо відсутності у потерпілого, який не володіє необхідними знаннями в юридичних питаннях, можливості ефективно використовувати свої процесуальні права. Тому необхідно передбачити захист його прав з боку професійного юриста-адвоката [8, с.21-22]. Аналізуючи різні точки зору з цієї проблеми вважаємо за доцільне обов'язково залучати до участі в кримінальному процесі захисників тих осіб, які постраждали від тяжких насильницьких злочинів, вчинених стосовно жінок чи дітей (так званого "домашнього насильства"). Особливо, якщо потерпіла особа є малолітньою або неповнолітньою чи знаходиться у родинних взаємовідносинах із обвинуваченим або членами його сім'ї. Також думаємо, що у всіх випадках, коли захисника має обвинувачений, права і законні інтереси потерпілого також повинні бути захищені захисником (за умови, якщо потерпілий бажає мати захисника). З метою реалізації таких конституційних засад правосуддя, як законність, рівність всіх учасників судового процесу перед законом і судом, змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і у доведеності перед судом їх переконливості (ст.129 Конституції України), захиснику потерпілого слід надати такі ж права, які має захисник обвинуваченого, за деякими винятками, пов'язані із специфікою їх правового становища.

Чинним Кримінально-процесуальним кодексом окрім прав передбачені і обов'язки потерпілого. Потерпілий є суб'єктом кримінально-процесуального доказування і притягується до участі у справі як джерело доказів, за допомогою яких досліджується подія злочину, винність обвинуваченого та визначається розмір можливого покарання. В цих цілях потерпілий зобов'язаний: своєчасно з'являтися за викликом особи, яка провадить дізнання, слідчого, прокурора і суду; не перешкоджати виконанню рішень про огляд, одержання зразків для експертного дослідження, підкорятися розпорядженням головуючого у судовому розгляді і дотримуватися встановленого у ньому порядку. За неявку без поважних причин за викликом органу дізнання, слідчого і суду потерпілий може бути підданий приводу (ч.3 ст.72 КПК України). За злісне ухилення від явки в суд, в орган досудового слідства або дізнання потерпілий

несе адміністративну відповідальність за ч. 1 ст. 185-3, ст. 185-4 Кодексу про адміністративні правопорушення, а за дачу свідомо неправдивих свідчень – кримінальну відповідальність за ст. 178 КК України.

У зв'язку з тим, що проблеми правового статусу потерпілого в кримінальному процесі нерозривно пов'язані із балансом прав і обов'язків, останні були і залишаються предметом численних досліджень вчених-процесуалістів [11, с. 9; 14, с. 99-101; 15, с. 48]. Зокрема, В.А. Дубривний вважає, що дача показань є не тільки правом, а й обов'язком потерпілого [11, с. 9]. Л. Удалова пропонує законодавчо закріпити обов'язкове призначення експертизи для визначення психічного або фізичного стану потерпілих у випадках, коли виникає сумнів у їх спроможності правильно сприймати обставини, що мають значення для справи, і давати про них правильні показання [14, с. 99-101]. Не зважаючи на те, що у вказаних випадках обов'язкового призначення експертизи потерпілий не зможе відмовитися від проведення необхідних досліджень і по відношенню до нього можуть бути застосовані певні примусові дії, вважаємо доцільним вирішення цієї проблеми саме таким чином. Тобто мова йде про законодавче закріплення нового обов'язку потерпілої особи – в певних випадках не перешкоджати експертному дослідженню свого психічного або фізичного стану.

Таким чином, зміни у процесуальному статусі потерпілого будуть мати певне наукове і практичне значення для методики розслідування окремих видів злочинів, зокрема насильницьких, що вчинюються в сім'ї відносно жінок та дітей. Основні положення процесуального статусу потерпілого будуть враховуватися при розробці криміналістичного вчення про потерпілого. А саме, на нашу думку, кримінально-правовими аспектами дослідження особи потерпілої та використання даних про неї в методиці розслідування насильницьких видів злочинів є: порядок і засоби одержання й використання цих даних; їх місце у предметі доказування; віднесеність та допустимість даних про особу потерпілого. Окремі положення процесуальної характеристики потерпілого, зокрема, наділення його новими правами та обов'язками, будуть виконувати роль підстав при формуванні нових та удосконаленні вже існуючих положень криміналістичної тактики проведення окремих слідчих дій за участю потерпілого.

Список літератури: 1. Казаренко М. Розширення прав потерпілого – шлях до рівності сторін у процесі // Право України. 1999. № 12. 2. Шаповалова Л.І. Потерпілий як суб'єкт кримінально-процесуальної діяльності в досудових стадіях кримінального процесу. Автореф. дис. ... кан. юрид. наук. К., 2001. 18с. 3. Клименко С., Клименко О. Щодо поняття законного представника потерпілого, цивільного позивача та цивільного відповідача та їх участі у кримінальному судочинстві // Підприємство, господарство і право. 2001. № 4. 4. Кучинська О.П. Реалізація прав потерпілого в кримінальному процесі України. Автор. дис. ... кан. юрид. наук. К., 1996. 23с. 5. Юношев С.В. Адвокат – представитель потерпевшего. Автореф. дис. ... кан. юрид. наук. Самара, 2000. 6. Леоненко В.В. Основные направления совершенствования УПК Украины // Проблеми боротьби зі злочинністю в Україні. К., 1992. 7. Гурджі Ю.О. Проблеми правового становища жертви злочину в кримінальному судочинстві // Вісник Верховного Суду України. 1999. № 4. 8. Юношев С. Укрепление правового статуса потерпевшего и его представителя // Российская юстиция. 1998. № 11. 9. Архів Дніпропетровського апеляційного суду: Справи № 1-170/1998, № 1-200/1999, № 2-53/1997, № 2-30/1997; Архів Луганського апеляційного суду: Справи № 1-35/2000, № 1-38/1998, № 2-24/1997. 10. Зеленин С. Потерпевший в состязательном

процессе // *Российская юстиция*. 2000. № 3. 11. Дубинный В. А. Потерпевший на предварительном расследовании в советском уголовном процессе: Автореф. дис. ... кан. юрид. наук. Саратов. 1964. 16с. 12. Тертишник В.М. Кримінально-процесуальне право України: Навч. посіб. К.: Юриком Інтер, 1999. 576с. 13. Чепурний О.О. Кому захищати інтереси потерпілого // *Вісник Одеського інституту внутрішніх справ*. 2001. № 3. 14. Удалова Л. Деякі проблеми розвитку кримінально-процесуального законодавства // *Право України*. 2002. № 6. 15. Крикунов О.В. Психологічна експертиза потерпілого як засіб доказування цивільного позову про компенсацію моральної шкоди // *Вісник Верховного Суду України*. 2001. № 5(27).

Надійшла до редколегії 29.12.2002 р.

О.А. Куций

Система юридичних гарантій суб'єктивних прав громадян

До сьогодні в юридичній літературі пропонувалися різні визначення юридичних гарантій [1]. З урахуванням певних уточнень можна дати узагальнене поняття юридичних гарантій прав і обов'язків громадян як сукупності норм і правовідносин, що забезпечують використання правових засобів, за допомогою яких реалізуються, охороняються і захищаються права громадян, досягається виконання ними своїх обов'язків, попереджуються і припиняються правопорушення, а також ліквідуються їх наслідки. Однак таке загальне визначення не дозволяє встановити сутність і систему гарантій.

На наш погляд, враховуючи те, що в залежності від характеру і спрямованості дії гарантії можуть бути поділені на матеріальні і процесуальні, є можливість визначити систему юридичних гарантій як сукупність засобів матеріального і процесуального характеру. Матеріальні юридичні гарантії можуть бути визначені, як сукупність правомочностей громадянина, а також засобів правового забезпечення їх охорони і захисту в процесі реалізації. Процесуальні юридичні гарантії становлять передбачені законодавством спеціальні процедурні правила реалізації прав, а також порядок їх охорони і захисту на випадок порушення.

Взаємодіючи і доповнюючи одне одну, матеріальні і процесуальні юридичні гарантії створюють можливість реального здійснення права. При відсутності однієї з цих категорій проголошене право часто перетворюється в декларацію, бо його реалізація залежить від розсуду сторін.

У свою чергу, засоби правового забезпечення охорони і захисту реалізованих громадянами правомочностей, що виступають як елемент матеріальних юридичних гарантій, підрозділяються на міри відповідальності і міри захисту. Юридична відповідальність є однією з найдійовіших юридичних гарантій прав і свобод громадян [2].

Однак, незважаючи на широке її уживання, загальноприйнятого визначення юридичної відповідальності поки не вироблено. Так, В.М. Горшенев визначав юридичну відповідальність як визнану державою здатність особи давати звіт у своєму протиправному діянні і зазнавати міри державного при-